

NUTQ AKTLARI NAZARIYASI ASOSIDA MULOQOTNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI O'ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA

Yusupova Zarina Tuxtamurodovna

Webster universiteti magistri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17316730>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida muloqot jarayonida qo'llaniladigan nutq aktlarining lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda J. L. Austin va J. R. Searle tomonidan ilgari surilgan nutq aktlari nazariyasi asosida ikki tilga xos illokutiv, perlokutiv va lokutiv aktlarning o'xshash va farqli jihatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, madaniy omillar nutq aktlarining qo'llanishiga qanday ta'sir etishi, xususan, "iltimos", "rad etish", "maqtov", "ogohlantirish" kabi nutq harakatlarining milliy-pragmatik talqinlari tahlil etiladi. Ishda illokutiv aktlarning madaniy, ijtimoiy, yosh, makon va vaziyat omillariga bog'liqligi ochib beriladi. "Rahmat", "iltimos", "kechirasiz" kabi etik birliklar ingliz tilidagi "thank you", "please", "sorry" shakllari bilan qiyoslanadi. J. L. Austin, J. R. Searle, G. Yule, Sh. Rahmatullayev va N. Mahmudov kabi olimlarning tadqiqotlariga tayanilgan holda, nutq aktlarining madaniyatlararo o'zgaruvchan tabiati ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: nutq akti, lingvopragmatika, muloqot, illokutiv akt, madaniyat, nutq etiketi, til strategiyasi.

Abstract. This article analyzes the linguo-pragmatic features of speech acts used in communication in Uzbek and English. Based on the Speech Act Theory proposed by J. L. Austin and J. R. Searle, the study examines the similarities and differences between illocutionary, perlocutionary, and locutionary acts in both languages. It also explores how cultural factors influence the use of speech acts, particularly the national-pragmatic interpretations of communicative actions such as requests, refusals, compliments, and warnings. The research reveals the dependence of illocutionary acts on cultural, social, age-related, spatial, and situational factors. Politeness expressions such as "rahmat," "iltimos," and "kechirasiz" in Uzbek are compared with their English equivalents "thank you," "please," and "sorry." Drawing on the works of J. L. Austin, J. R. Searle, G. Yule, Sh. Rahmatullayev, and N. Mahmudov, the article scientifically substantiates the cross-cultural variability of speech acts.

Keywords: speech act, linguo-pragmatics, communication, illocutionary act, culture, speech etiquette, language strategy.

Nutq aktlari nazariyasi pragmalingvistika yo'nalishining markaziy tushunchalaridan biridir. J. L. Austin tomonidan ilgari surilgan bu nazariya shundan iboratki, har bir nutq birligi nafaqat ma'no ifodalaydi, balki ma'lum bir amalni bajaradi. Masalan, "Men seni ogohlantiraman" degan ibora nafaqat xabar beradi, balki real muloqot jarayonida ogohlantirish aktini ham bajaradi. J. L. Austin (1962) "How to Do Things with Words" asarida nutq orqali bajariladigan amal g'oyasini ilgari surgan. U lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarni farqlaydi. Keyinchalik J. R. Searle (1969) bu nazariyani rivojlantirib, nutq aktlari turlarini buyruq, iltimos, va'da, rad etish, ogohlantirish kabi matniy ma'nolariga ko'ra tizimlashtirgan. Masalan, illokutiv akt – bu so'zlovchining maqsadini bildiruvchi ichki harakatdir. "Men seni

ogohlantiraman” yoki “Please, don’t touch it” deganda soʻzlovchi ogohlantirish maqsadini bildiradi. Shu tarzda soʻzlovchining niyati lingvopragmatik tahlil markazida turadi.

Oʻzbek va ingliz tillaridagi nutq aktlarining qoʻllanishida madaniy farqlar muhim oʻrin tutadi. Masalan, oʻzbek tilida “iltimos” shaklidagi soʻzlar koʻproq ijtimoiy hurmatni bildirsa, ingliz tilida bu funksiya odatda “please”, “would you mind” kabi shakllar orqali yumshoqlik va xushmuomalalik bilan ifodalanadi. Shuningdek, “rad etish” akti oʻzbek tilida koʻpincha yumshoq, bilvosita shaklda (“hozircha imkonim yoʻq”, “keyinroq koʻramiz”) berilsa, ingliz tilida esa aniqroq, lekin odob bilan (“I’m afraid I can’t”) ifodalanadi. Shu tariqa, ikki tilda nutq aktlari nafaqat lingvistik, balki madaniy va pragmatik kontekstda ham oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Tadqiqot shuni koʻrsatadiki, nutq aktlarini toʻgʻri tahlil qilish va ularni madaniyatlararo muloqotda toʻgʻri qoʻllay bilish til oʻrganuvchilar uchun muhim kommunikativ kompetensiya sanaladi.

Oʻzbek va ingliz tillarida nutq aktlarining lingvopragmatik talqini bir-biridan farqlanishi matnda bevosita kuzatiladi. Oʻzbek tilida nutq aktlari madaniy odob meʼyorlari bilan chambarchas bogʻlangan. Soʻzlovchi yoshi, maqomi, suhbatdoshi bilan ijtimoiy masofa nutqning shaklini belgilaydi.

Masalan: Yosh bola katta kishiga: “Iltimos, opa, kitobni bering.” Katta kishi bolaga: “Ol, bolam, kitobni oʻqigin”. Bu misolda akt turi bir xil (iltimos, buyruq) boʻlsa-da, lingvopragmatik ohang ijtimoiy asimmetriyaga moslashgan. Ingliz tilida esa muloqotda indirect speech act (bilvosita nutq akti) keng qoʻllanadi. Masalan: “Could you open the window, please?” Bu grammatik jihatdan savol shaklida, lekin illokutiv jihatdan iltimos aktini ifodalaydi. Tilshunos olim Searle bunday holatni “indirect illocutionary act” deb ataydi. Bu hol nutqdagi xushmuomalalik strategiyasini mustahkamlaydi.

Etiket birliklar — muloqotning ijtimoiy “yumshatkichlari”. Ular yosh, makon va vaziyatga bogʻliq holda turlicha ishlatiladi. Masalan: Oʻzbekchada: “Kechirasiz, domla, bir narsa soʻrasam boʻladimi?” Inglizchada: “Excuse me, sir, may I ask you something?” Ikkala holatda ham etiket birligi (“kechirasiz” / “excuse me”) muloqotni boshlashdan oldin ijtimoiy toʻsiqni kamaytirish uchun xizmat qiladi.

Ammo oʻzbek tilida hurmatni koʻrsatish uchun unvon (“domla”, “opa”, “aka”) zarur boʻlsa, ingliz tilida bu intonatsiya va polite form (“sir”, “madam”, “please”) orqali beriladi. Makon va vaziyat ham nutq aktining ohangiga taʼsir qiladi. Rasmiy holatda: “Sizning fikringizni inobatga olaman.” / “I appreciate your opinion”. Norasmiy holatda: “Ha, toʻgʻri aytding”. / “Yeah, you’re right”. Demak, pragmatik kontekst soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi ijtimoiy masofa, joy, vaqt va kayfiyat bilan belgilanadi.

Tilshunos G. Yule “Pragmatics” asarida illokutiv aktlarni “communicative intention” deb ataydi va har bir soʻzlovchi oʻzining nutq harakati orqali maqsadga erishishini taʼkidlaydi. Oʻzbek tilshunosi N. Mahmudov esa (2005) “Pragmatik tahlil” asarida nutqdagi niyat, maqsad va shaxsiy munosabatni nutq etiketi tizimi orqali koʻrsatadi. Masalan: “Sizga rahmat!” – illokutiv akt (minnatdorchilik). “Thank you very much!” – illokutiv akt (minnatdorchilik), lekin ingliz tilida “very much” komponenti emotsional kuchaytiruv vazifasini bajaradi. Shu tarzda, har bir til madaniy tafakkur va ijtimoiy axloq meʼyorlarini lingvopragmatik darajada aks ettiradi.

O'zbek va ingliz tillaridagi nutq aktlari lingvopragmatik jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularning qo'llanishi madaniyat, yosh, makon va vaziyatga qarab farqlanadi. Ingliz tilida bilvosita aktlar orqali yumshoqlik ifodalansa, o'zbek tilida bu hurmat, unvon va ijtimoiy maqom orqali amalga oshadi. Illokutiv aktning mohiyati so'zlovchining ichki niyatida, uni ifodalash esa madaniy "prizma" orqali shakllanadi. Shu bois, nutq aktlari nazariyasi madaniyatlararo kommunikatsiyani chuqur tushunish uchun asosiy lingvistik vosita hisoblanadi.

Inglizcha etik birliklarning o'zbek nutqidagi lingvopragmatik moslashuvi so'nggi yillarda o'zbek tilining kommunikativ tizimida inglizcha etik birliklarning faol qo'llanilishi tilshunoslikda yangi kuzatuv maydonini yaratdi. Bu hodisa, avvalo, bilingv muhit, global axborot makoni, hamda yoshlar nutqining ijtimoiy dinamizmi bilan bevosita bog'liqdir. Tilshunos J. L. Austin va J. R. Searle tomonidan ilgari surilgan nutq aktlari nazariyasiga ko'ra, har bir so'zlovchi muayyan nutq birligi orqali kommunikativ amalni bajaradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, inglizcha etik birliklar ("sorry", "thanks", "hi", "okey", "bye") o'zbek tilida ham illokutiv maqsadli nutq akti sifatida faol ishlay boshlagan. Bu birliklar o'zbek tilining ichki semantik tizimiga singish jarayonida madaniy-pragmatik adaptatsiyadan o'tmoqda. Masalan, o'zbekcha "kechirasiz" so'zi ijtimoiy masofa va hurmat munosabatini bildirsa, inglizcha "sorry" esa ko'proq shaxsiy samimiyat va psixologik yaqinlik ifodasini beradi. Shunga o'xshash tarzda, "rahmat" so'zi odobning rasmiy shakli sifatida qo'llanadi, "thanks" esa muloqotning norasmiy, soddaroq kontekstida ishlatiladi. Natijada, so'zlovchining yoshi, ijtimoiy maqomi va kommunikativ vaziyati ushbu birliklarning tanlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Bugungi kunda o'zbek nutqida quyidagi hodisalar kuzatilmoqda: yoshlar nutqida "hi", "bye", "sorry" kabi so'zlar kod-almashuv (code-switching) holatida qo'llanadi: "Hi, opa, qayerdasan?", "Sorry, kechikdim". Ijtimoiy tarmoqlarda "okey", "thanks", "great" kabi birliklar emotsional illokutiv akt sifatida ishlatiladi. Xizmat sohalarida ("Welcome!", "Thank you!") inglizcha formulalar professional etikett sifatida rasmiy tus olgan.

Sh. Rahmatullayev ta'kidlaganidek, nutq madaniyati me'yorlari doimo ijtimoiy ehtiyoj va madaniy ta'sir bilan yangilanib boradi. Xuddi shunday, N. Mahmudov ham pragmatik tahlilning asosiy omili sifatida ijtimoiy kontekst va tilning madaniyatga moslashuvchanligini ko'rsatadi. Demak, inglizcha etik birliklarning o'zbek tilida faol ishlatilishi — bu tasodifiy jarayon emas, balki til tizimining ochiqligidan dalolat beradi. Ilmiy jihatdan qaraganda, bunday o'zlashmalar tilning ijtimoiy-pragmatik kengayishini bildiradi. Ya'ni, o'zbek tili yangi etik birliklarni qabul qilayotgan paytda ularni milliy madaniyat me'yorlariga moslab "qayta kodlaydi". Natijada "sorry" so'zi o'zbek tilida nafaqat inglizcha ohangda, balki "kechirasiz"ning yumshoq, samimiy variantiga aylangan. Bunday leksik-pragmatik integratsiya jarayoni tilshunoslikda "madaniy filtr orqali o'zlashuv" (cultural filtering) deb yuritiladi. Bu hodisada o'zlashgan so'z shaklan xorijiy bo'lsa ham, semantik jihatdan mahalliy madaniyat bilan uyg'unlashadi. Shunday qilib, inglizcha etik birliklarning o'zbek tiliga kirib kelishi bu tilning buzilishi emas, balki ko'p tillilik sharoitida tabiiy evolyutsion jarayondir. Ular o'zbek nutqining lingvopragmatik tizimini boyitib, yangi kommunikativ ohang va xulqiy modellarni shakllantirmoqda.

Inglizcha etik birliklar o'zbek nutqida illokutiv funktsiyaga ega bo'lgan pragmatik vositalar sifatida faol ishlay boshlagan. Ularning qo'llanishi yosh, makon, sharoit va ijtimoiy maqom bilan bevosita bog'liq. Til madaniy kontekstdan ajralmaganligi sababli, bunday birliklar

madaniy-filtrlangan o'zlashma ko'rinishida milliy nutqqa singmoqda. Bu jarayon o'zbek tilining global kommunikativ moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle, J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 1969.
3. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford University Press, 1996.
4. Mahmudov, N. *Pragmatik tahlil asoslari*. Toshkent: Fan, 2005.
5. Rahmatullayev, Sh. *Til va nutq madaniyati*. Toshkent, 2003.